

Frågetecknen kvar efter Sanningskommissionen

För drygt tio år sedan riktades omvärldens blickar mot Sydafrikas Sannings- och försoningskommission. Den sågs som en förebild för hur man ska hantera de övergrepp som begåtts under en tidigare, auktoritär regim: varken genom hämnd eller kollektiv glömska utan genom en process som idealt sett skulle förena bekännelse, förlåtelse och försoning med det gemensamma målet att bygga upp en enad "regnbågsnation". Men hur lyckades egentligen kommissionen med sina målsättningar? Vilka utmaningar återstår?

TILL ATT BÖRJA MED är det viktigt att notera att Sannings- och försoningskommissionen, TRC, var en kompromiss mellan de som förespråkade en allmän amnesti och de som menade att sanningen om apartheidtidens övergrepp måste komma fram och att offren måste få upprättelse. Möjligheten till amnesti hade skrivits in redan i den Interimskonstitution som 1993 banade vägen för Sydafrikas första fria och allmänna val, medan de precisa villkoren för amnesti skulle bestämmas av det parlament som valdes i april 1994.

RESULTATET BLEV TRC som fick följande uppgifter:

- Att etablera en så komplett bild som möjligt av de grova brott mot mänskliga rättigheter som begåtts av politiska motiv från och med mars 1960 (månaden för skotten mot anti-apartheiddemonstrationen i Sharpeville) fram till Nelson Mandela installation som president 10 maj 1994, samt av omständigheterna och motiven bakom dessa brott.
- Att ge amnesti till personer som under denna tidsperiod begått grova brott mot mänskliga rättigheter eller andra brottsliga handlingar utifrån politiska motiv, under förutsättning att personerna avslöjade alla relevanta fakta och kunde visa att handlingarna var proportionella i relation till vad de ville uppnå med handlingarna.
- Att ta reda på vad som hänt personer som fallit offer för grova brott mot mänskliga rättigheter under perioden ifråga, bl.a. personer som försvunnit eller dött under mystiska omständigheter, och återupprätta offrens mänskliga värdighet genom att ge dem möjlighet att berätta sin egen historia om vad de varit med om, samt rekommendera kompensation och andra lämpliga sätt att återupprätta offren. Dessutom skulle kommissionen ge rekommendationer om hur sådana brott kan förhindras i framtiden.

Ett övergripande mål för kommissionen var också att främja nationell enhet och försoning i en anda av ömsesidig förståelse mellan olika parter.

FLERA BEDÖMARE HAR UNDERSTRUKIT vikten av att TRC lyckades upphäva den tystnadens och censurkulturen som varit förhärskande under apartheid. Den minskade antalet lögner om det förflutna och från och med nu skulle det vara omöjligt, utom möjligtvis för vissa extremgrupper på den vita högerkanten, att seriöst förordna en återgång till den gamla ordningen.

Samtidigt kvarstår en hel del kunskapsluckor när det gäller

apartheidtidens övergrepp. Detta bottnar dels i TRC:s mandat och arbetsuppgifter, dels i det material som kommissionen i praktiken fick tillgång till och hur detta material hanterades, t.ex. i samband med utfrågningarna av dem som ansökte om amnesti.

TRC koncentrerade sig på grova brott mot mänskliga rättigheter i form av dödande, tortyr, bortrövande samt s.k. *severe ill-treatment* (ett samlingsbegrepp för bl.a. bannlysning, fängslade utan rättegång, våldtäkt, mordbrand, allvarlig misshandel). Man behandlade inte övergrepp utifrån enbart rasistiska motiv.

Vidare uteslöts mer strukturella erfarenheter av apartheid i form av tvångsförflyttningar, passlagar etc, något som en del kritiker menade uteslöt majoriteten av svartas erfarenheter av apartheid, begränsade det offentliga samtalet om försoning, samt inte tillräckligt tydligt visade på hur vita sydafrikaner i allmänhet gynnats av systemet och vilket ansvar de hade att medverka till materiell gottgörelse och omfördelning av resurser. Kommissionen var medveten om denna kritik, men ansåg att den varken hade tillräckligt med tid eller resurser för att kunna arbeta med ett bredare mandat. Genom några särskilda hearings om hur vissa viktiga samhällsinstitutioner och organisationer, såsom affärsvärlden, rättsväsendet, hälso- och sjukvården, media, fängelser, kyrkor och andra trossamfund agerat och fungerat under apartheid försökte kommissionen anlägga ett bredare perspektiv. Den starka inriktningen på individuella offer och förövare kunde dock leda till att de strukturer där de enskilda grova brotten mot de mänskliga rättigheterna hade begåtts, och därmed omständigheterna och motiven bakom övergreppen, hamnade i skymundan.

LÅNGT IFRÅN ALLA OFFER, och ännu färre förövare, kom till TRC. Dessutom fanns en obalans i fråga om såväl offers som förövares politiska hemvist. Medan ANC uppmanade sina medlemmar både att vittna om hur de eller deras anhöriga utsatts för övergrepp, och att i förekommande fall ansöka om amnesti, blev ANC särskilt väl representerat medan Inkatha var mer avaktande. De som såg en chans att slippa ut ur fängelset, eller var rädda för att hamna där, var också särskilt benägna att ansöka om amnesti, däribland en del medlemmar i APLA (PAC:s väpnade gren) som satt fängslade, samt personer inom säkerhetspolisen som riskerade att avslöjas av den f.d. säkerhetspolisen Eugene de Kocks vittnesmål om apartheidregimens dödspatruller. Betydligt färre från den sydafrikanska armén trädde fram.

Med undantag av den förre ministern för lag och ordning, Adriaan Vlok, som ansökte om amnesti bl.a. för sin roll i bomb-

attentatet 1988 mot huvudkontoret för *South African Council of Churches*, var också tidigare höga politiker ovilliga att medge att de ytterst beordrat, eller ens vetat om, säkerhetsstyrkornas övergrepp, och hela ansvarskedjan kunde oftast inte tydliggöras. Dessutom hade säkerhetstjänsten och armén hunnit förstöra en hel del arkivmaterial, och en del material kom inte fram förrän efter det att TRC avslutat sitt arbete.

Företrädare för TRC:s amnestikommitté kritiserades för att i en del specifika fall alltför lättvindligt accepterat redogörelserna från dem som ansökte om amnesti istället för att ställa nog djupgående följdfrågor eller beordra fortsatta undersökningar. Möjligheterna till sådana oberoende undersökningar var också små eftersom TRC:s undersökningsavdelning var underbemannad.

Inte heller fanns tillräckliga resurser att göra efterforskningar i samtliga fall där personer själva kom med information, t.ex. om försvunna anhöriga, som de hoppades att kommissionen skulle utreda vidare. I en del fall framkom information som gjorde att kropparna efter försvunna personer kunde hittas och ges en ordentlig begravning, men en hel del olösta fall kvarstår.

För offren blev resultatet av TRC:s arbete överhuvudtaget väldigt blandat. För många var det viktigt att få berätta sin historia och få den erkänd offentligt. En liten minoritet fick i samband med amnestiförhandlingarna möjlighet att även möta förövarna och ställa frågor om vad de gjort och varför, och det finns några välkända exemplen på sådana möten som utvecklats till

Fakta

Cirka 21 000 offer lämnade vittnesmål till Sannings- och försörningskommissionen. Ungefär 1 800 av dem fick även berätta sin historia vid en offentlig hearing. Drygt 7 000 personer, av vilka cirka två tredjedelar redan satt i fängelse, ansökte om amnesti. Cirka 5 000 av amnestiansökningarna avvisades nästan direkt, i två tredjedelar av fallen på grund av att de som bedömde ansökningarna inte såg något politiskt motiv för brottet, för att det begåtts efter 10 maj 1994 eller att ansökningsblanketten var ofullständigt ifylld. Över hälften av de amnestiansökningar som behandlades utförligare beviljades.

Kommissionens slutrapport kom ut i oktober 1998. Amnesti-processen, där alla ansökningar som avsåg grova brott mot mänskliga rättigheter måste behandlas i en offentlig hearing, avslutades först år i slutet av år 2001. De två kompletterande volymerna av slutrapporten kom ut i mars 2003.

Hemsidor:

www.csvr.org.za

www.ijr.org.za

www.khulumani.net/about.html

Mer lästips hittar du på sid 44.

vänkskapsrelationer. Andra lämnade dock amnestiförhandlingen med obesvarade frågor, eller i ilska och frustration över förövarnas uppenbara brist på ånger. En del offer och efterlevande nåddes inte ens av information om att amnestiförhandlingen skulle äga rum.

Förverkligandet av TRC:s rekommendationer om kompensation och andra sätt att återupprätta offren blev också beroende av regeringens politiska vilja, eftersom kommissionen själv bara hade befogenhet att dela ut mindre bidrag för akuta behov av exempelvis mat, sjukvård, terapi.

Dess övriga rekommendationer, som väckt förhoppningar hos många av offren, fick dock ett ljumt mottagande av Sydafrikas nya politiska ledning under president Thabo Mbeki. Först i april 2003 beviljades varje offer som registrerats av TRC, ett engångsbelopp på 30 000 rand. TRC hade i sin slutrapport i oktober 1998 rekommenderat individuella bidrag till dessa offer på i genomsnitt ca 21 000 rand årligen i sex år. Kommissionen rekommenderade även symbolisk gottgörelse, t.ex. i form av minnesmärken, samt s.k. *community rehabilitation* i form av bidrag till utveckling av exempelvis skolor, sjukvård och bostäder i lokalsamhällen som drabbats särskilt hårt av våldet.

HÄR HAR KHULUMANI SUPPORT GROUP, bildad av offer som vittnat inför TRC, genomfört en undersökning av sina medlemmars kvarvarande behov av sjukvård, utbildning etc, och efterlyst ett samarbete med regering och näringsliv om hur dessa behov skall kunna lösas. I sitt *Charter for Redress*, presenterat i augusti 2007, påpekade de också att det faktiskt fanns över 600 miljoner rand kvar i *The Presidents Fund for Reparations*, och efterlyste en plan för *community rehabilitations*. Vidare underströk de att offren och de efterlevande skulle få vara delaktiga i utformandet av minnesmärken, samt konsulteras i frågan om vad som ska hända med förövare som nekades eller inte ansökte om amnesti. Här uttrycktes oro för att förövare ska få amnesti eller benådas alltför lättvindligt i en process bakom stängda dörrar utan att behöva lämna fullständig information om vad de gjort, samt möta offren och svara på deras frågor.

Sammanfattningsvis kan sägas att även om TRC kom en bit på väg så återstår en hel del arbete för att dess målsättningar ska förverkligas. Den var dock ett politiskt instrument, med ett begränsat mandat, inrättad för att inom en begränsad tidsperiod hantera vissa delar av det förflutna. Frågan är nu hur man går vidare, samt vilka roller såväl statsmakterna som det civila samhället kan spela.

MARIA ERICSON
Forskare vid Lunds universitet